

૨.૭ ચૌદ રાજલોક (ઉર્ધ્વલોક, મધ્યલોક, અધોલોક)

સર્વ જીવોના રહેવાના સ્થાન (ઠેકાણા)ને જૈન દર્શન પ્રમાણે વિશ્વ કહે છે. વિશ્વને, જગતને આપણે લોક-ચૌદ રજ્જુ (રાજ)લોક કહીએ છીએ. રજ્જુ એક જાતનું માપ છે. અને તે માણથી માપતાં વિશ્વલોક ચૌદરાજલોક પ્રમાણ થાય છે. માટે તેનું નામ ચૌદરજ્જુલોક પણ કહેવાય છે.

તેમાંના સાત રજ્જુમાં સાત નરક પૃથ્વીઓ હોવાથી નારકગતિમાં ઉપ્પન્ન થયેલા નૈરકિય જીવોના સાત પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે.

નીચેથી ગણતાં સાતમાં રજ્જુના પડ ઉપર મનુષ્યો અને તિર્યચો રહે છે અને તેની ઉપર સૂર્ય, ચંદ્ર અને બીજા દેવો રહે છે. ઠેઠ ઉપરના મથાળે સિદ્ધશીલા છે. તેના ઉપર એક યોજન પછી કેવળ અલોક જ આવે છે. પૃથ્વીકાય વગેરે સૂક્ષ્મ જીવો એ ચૌદ રજ્જુલોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા હોય છે.

ચૌદ રજ્જુલોકનો આકાર કેડે હાથ રાખી, પગ પહોળા કરી, ઊભા રહેલા માણસ જેવો હોય છે. અથવા ચપટા તળિયાવાળા ઊંધા વાળેલા કુંડા ઉપર થાળી મુકી. તેના ઉપર મૃદંગ (પખાવજ) વાજિંત્ર મૂકી, તેના ઉપર માણસનું માથું મૂકીએ, તેના જેવો આકાર થાય છે.

ત્રસ નાડી : આ લોક સંસ્થાનમાં ત્રસનાડી જેટલા ભાગમાં જ ત્રસ જીવો છે, અને સ્થાવર જીવો પણ છે. પરંતુ સ્થાવર જીવો આ ત્રસનાડીના બહારના ભાગમાં ઠાંસી ઠાંસીને સઘનપણે રહેલા છે, જે પૃથ્વીકાયાદિ સૂક્ષ્મ જીવો અને નિગોદના જીવો છે, એ જગામાં ત્રસ જીવો નથી. તેથી જે ભાગમાં સ્થાવર જીવો તો છે જ, પણ ત્રસ જીવો હોવાથી આ જગાને ત્રસનાડી કહેવાય છે.

ત્રસનાડીના મુખ્ય પ્રણ વિભાગ છે.

૧. ઉર્ધ્વલોક : સ્વર્ગ કે દેવલોક, જ્યાં વૈમાનિક વગેરે દેવો રહે છે.
૨. તિર્ચ્છાલોક : (મૃત્યુલોક) મધ્યમાં હોવાથી મધ્યલોક કહેવાય છે. તેમાં સ્થાવર જીવો ઉપરાંત (મધ્યલોક) તિર્યચ અને મનુષ્યો રહે છે.
૩. અધોલોક : પાતાળલોક કે જ્યાં નરકગતિના જીવો રહે છે. પહેલા નરકમાં એક ભાગમાં ઘણા આંતરે ભવનપતિ દેવો રહે છે.

આ પ્રણે લોકના અગ્રભાગે સિદ્ધશિલા છે. ત્યાં સિદ્ધના જીવો વસે છે. મુક્ત હોવાથી તેઓ હવે સંસારના પ્રકારોથી નિવર્ત્યા છે. આ ચૌદ રાજલોકમાં ચાર ગતિ કહેવાય છે. : દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નરક. જીવમાત્ર સંસારી પણ આ ચારે ગતિમાં જન્મ-મરણ કરે છે. અનંતા કાળમાં જીવ આ લોકના એકેએક પ્રદેશને જન્મ-મરણથી સ્પર્શ કરી ચૂક્યો છે.

ત્રસનાડી બહાર સૂક્ષ્મ અને નિગોદના જીવો સઘનપણે રહ્યા છે.

જંબુદ્વીપની બહાર સમુદ્રમાં ઘણા મોટા દેહધારી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો રહે છે.

નોંધ : જીવને રહેવાના પ્રણ લોક છે. ગતિ ચાર છે. યોનિ ચોરાશી લાખ છે. પ્રકાર અનંત છે.

જેમ સરકારી જેલમાં ચાર વર્ગ હોય છે : પહેલા અને બીજામાં એવા કેદીઓ હોય છે કે તે સજ્જન હોય છે. પરોપકારી છે અને દેશદાઝવાળા છે; પણ સરકારી કાનૂન પ્રમાણે તેમના પણ ગુનાનો આરોપ છે; ગુનો કર્યો નથી, તેથી સરકાર પણ તેની મર્યાદા સાચવે છે અને તેવા સજ્જનોને પહેલા કે બીજા વર્ગમાં મૂકે છે. આખરે નિર્દોષ ઠરીને તે જીવો મુક્ત થાય છે.

ત્રીજા - ચોથા વર્ગમાં કુકર્મ કરનારા, અજ્ઞાનવશ હિંસાદિ કરનારને પ્રાયે રાખે છે. અને તેમને ત્યાં સખત મજૂર કરવી પડે છે. અન્ય પણ ઘણાં દુઃખો ભોગવવા પડે છે. અને છૂટે ત્યારે પણ નિર્દોષ મનાતા નથી. તેમ આંશિક રીતે આપણે એટલું તો કરીએ કે ત્રીજા -ચોથા વર્ગમાં, તિર્યચ અને નારકમાં જવું જ ન પડે દેવ, માનવ થઈને નિર્દોષ થઈ મુક્ત થઈએ.

પંચેન્દ્રિયના ચાર પ્રકાર છે.

પંચેન્દ્રિય જીવો - આ જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુન્દ્રિય તથા ક્ષેત્રેન્દ્રિય હોય છે.

- (૧) નારક : અહીં પ્રથમ નારકના જીવોનું વર્ણન કરેવામાં આવે છે. નારકના જીવો અત્યંત દુઃખવાળા છે. પોતાના ક્રૂર કર્મોને ભોગવવા ત્યાં જન્મે છે. તેઓના દુઃખોનું વર્ણન જ્ઞાનીઓ પણ કરી શકતા નથી.
- (૨) તિર્યચ : તિર્યચ ગતિના જીવો પણ અધિક દુઃખવાળા છે. પરાધીનતા અને પરવશતા ઘણી હોય છે. ક્યારેક આંશિક સુખ ભોગવે છે.
- (૩) મનુષ્ય : આ ગતિ સુખ -દુઃખવાળી છે; પરંતુ સવિશેષતાએ છે કે મનુષ્યદેહે જીવ યોગ્યતાને પામીને પરિભ્રમણથી મુક્ત થઈ શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આવું સંજીવણું, વિચાર-શક્તિ સહીત જીવન પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે.
- (૪) દેવ : આ ગતિમાં જીવને સર્વ પ્રકારનાં ભૌતિક સુખો હોય છે; પરંતુ મનુષ્યગતિ જેવા ધર્મના સાધન કે સંયમની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને સુખભોગમાં રાચીને પ્રાયઃ તિર્યચ ગતિ પામે છે. સમકિતી દેવ એ સુખમાં પણ સભાન હોવાથી મનુષ્યદેહ ધારણ કરી મુક્તિ પામે છે.

આકાશાસ્તિકાયના બે વિભાગ છે. લોકાકાશ અને અલોકાકાશ. જે આકાશ (ક્ષેત્ર) માં જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્મસ્તિકાય દ્રવ્યો રહેલાં છે તે લોકાકાશ કહેવાય છે. અને જે ક્ષેત્રમાં આકાશસ્તિકાય સિવાય અન્ય કોઈ જ દ્રવ્ય નથી તે સઘળો અલોકાકાશ છે. લોકાકાશની અપેક્ષાએ અલોકાકાશ અનેક ગણો મોટો છે.

લોકાકાશનું પ્રમાણ ઊંચાઈમાં ચૌદ રાજલોકનું છે. આ સમગ્ર ચૌદ રાજલોક તે જ લોકાકાશ, તે જ લોકાકાશ. તે અનાદિ-અનંત છે અને ઉત્પાદ, વ્યય અને ધૌવ્ય એ ત્રણે સ્વરૂપે સંયુક્ત છે.

આ લોકાકાશના ઊર્ધ્વલોક, મધ્યલોક અને અધોલોક એમ ત્રણ વિભાગ પડે છે. અત્યારની પ્રચલિત પરિભાષામાં એને અનુક્રમે સ્વર્ગલોક, મૃત્યુલોક અને પાતાળલોક એમ કહી શકાય.

આ લોકાકાશનો આકાર કોઈ પુરૂષ જામો પહેરી, પોતાની કમ્મરે બને હાથ રાખી, પગ પહોળા કરી ઊભો હોય તે પ્રકારનો છે.

ચૌદ રાજલોકના ત્રણ ભાગની વિશદ સમજ

ઊર્ધ્વલોક

અહીં ૧૨ દેવલોક, ૯ ગૌવેયક અને ૫ અનુત્તરવિમાન છે. અને તેના શિરના અગ્ર સ્થાને છેક ઉપરના ભાગમાં ૪૫ લાખ યોજન લાંબી સિદ્ધસ્થાન - સિદ્ધશિલા છે, જેની ઉપર અનંત સિદ્ધ ભગવંતો વાસ છે. જે સિદ્ધગતિ પામે છે તે ઊર્ધ્વગમન કરી તે સિદ્ધશિલા ઉપર સ્થિત થાય છે. પણ ત્યાંથી અતિક્રમી ને અલોકાકાશમાં જઈ શકાતું નથી. કેમકે અલોકાકાશમાં ધર્માસ્તિકાય કે જેનો ગુણ ગતિ આપવાનો છે તે દ્રવ્ય નથી. તેથી સિદ્ધ જીવને ગતિ મળતી નથી. સિદ્ધસ્થાન પછી લોકાંત છે. આ ઊર્ધ્વલોકનો આકાર પખાજ જેવો છે.

ઊર્ધ્વલોકમાં વસતા દેવોના ચાર સમૂહ પ્રકાર છે. ૧. ભવનપતિ, ૨. વ્યંતર, ૩. જ્યોતિષ્ક, ૪. વૈમાનિક.

ભવનપતિના અસુરાદિક ૧૦ ભેદ છે. વ્યંતરના કિન્નર આદિ ૮ ભેદ છે. જ્યોતિષ્કના સૂર્ય-ચંદ્ર આદિ ૫ ભેદ છે અને વૈમાનિકના કલ્પોપન્ન અને કલ્પાતીત એવા ૨ ભેદ છે.

૧૨ કલ્પ અથવા સ્વર્ગમાં રહેનારા કલ્પોપન્ન છે. તે ૧૨ કલ્પોની ઉપર ગૌવેયક દેવોનાં ૯ વિમાન છે. એની ઉપર ૫ અનુત્તરવિમાન છે. (વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ). આ બધા કલ્પાતીત દેવો છે. મનુષ્યલોકમાં કલ્પોપન્ન દેવો જાય છે. કલ્પાતીત દેવો પોતાનું સ્થાન છોડી કયાંય જતા નથી.

ભવનપતિ	વ્યંતર	જ્યોતિષી	વૈમાનિક	કુલ				
૨૫	+	૨૬	+	૧૦	+	૩૮	=	૯૯
૯૯ પર્યાપ્તા + ૯૯ અપર્યાપ્તા = કુલ ૧૯૮								

- દેવલોકમાં જન્મ : ફૂલની શય્યામાં સૌન્દર્ય સહિત યૌવનપણે પીડા રહિત ઉપપાત જન્મ થાય છે. તેમનું શરીર વૈક્રિય હોય છે. નાનું - મોટું થઈ શકે છે.
- સુખ : ભૌતિક કે પૌદ્ગલિક દૃષ્ટિએ દેવલોકમાં મનુષ્યલોક કરતાં ઘણાં સુખ-વૈભવનાં સાધનો ઉપલબ્ધ હોય છે. આયુષ્ય લાંબા અને દેહ નીરોગી હોય છે.
- દેવગતિનું કારણ : બાળતપ, સામાન્ય પ્રકારના વ્રત, સરાગ સંયમ, દાનાદિ પ્રવૃત્તિ દેવગતિનું કારણ છે. છતાં દુઃખ પોતાના વૈભવનાં સાધનો કરતાં ઉપરના દેવોનો અતિ વૈભવ જોઈ ઈર્ષ્યાથી દુઃખી થાય છે. મૃત્યુ પહેલાં છ માસ રહે, ત્યારે કંઠમાં રહેલી માળા કરમાવાથી મૃત્યુના ભયથી અને નીચી કોટિના જન્મથી દુઃખ પામે છે.
- જે દેવો સમક્ષિત નથી તે દેવો પ્રાયે અતિ સુખભોગની તૃષ્ણાને પરિણામે તિર્યચમાં જન્મ લે છે. મનુષ્ય-જન્મ થાય તો પણ ગર્ભનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે. જે દેવો સમક્ષિતી છે, તે દેવલોકના સુખમાં અતિ લુબ્ધ થતા નથી અને પોતે ભાવના કરે છે કે મનુષ્ય જન્મ પામી, સંયમ પાળી શાશ્વત સુખ પામશું.
- ક્ષેત્ર : ભવનપતિદેવો અને વ્યંતર દેવો : તિચ્છાલોકની રત્નપ્રભા નામની પૃથ્વીના વિસ્તારના ઘણા અંતરે, અમુક સ્થાનોમાં મોટાં ભવનોમાં હોય છે. તેમને નરકનાં દુર્ગંધાદિનો કોઈ અવરોધ થતો નથી. શહેરના સુંદર અદ્યતન અને શ્રીમંતના આવાસોની આસપાસ ઝૂંપડાં હોય છે, તેમ કથંચિત્ જાણવું.
- વ્યંતર દેવો : રત્નપ્રભા નારકની પૃથ્વીના અમુક આંતરે પર્વતો, ગુફા કે રળિયામણા જંગલમાં રહે છે. મધ્યલોકના દેવો નીચેના ભાગમાં હોય છે.
- જ્યોતિષ્ક દેવો: ચર (ફરતા) જ્યોતિષી દેવોના પ્રકાશમાન વિમાનો મેરુપર્વતની આસપાસ ફરે છે. તે ચર જ્યોતિષી સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા છે. અટીદ્રીપની બહાર જે તે ચર (સ્થિર) જ્યોતિષી દેવો છે. તે મધ્યલોકની ઉપરના ભાગમાં છે.
- વૈમાનિક દેવો : પ્રકાર બે છે.
જેમનું નિવાસ સ્થાન વિમાન છે, તેથી તે વૈમાનિક દેવો કહેવાય છે. તેઓ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉર્ધ્વલોકમાં છે.
- નવગ્રૈવેચક દેવો : બાર દેવલોકથી ઉપર નવ ગ્રૈવેચક દેવોનાં ક્ષેત્ર હોય છે. તે દેવો કલ્પાતીત છે.
- પાંચ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો: નવ ગ્રૈવેચકની સમાંતરે પાંચ અનુત્તર વિમાન છે. ચાર દિશામાં ચાર અને વચમાં સર્વાર્થસિદ્ધનું વિમાન છે. આ દેવો કલ્પાતીત છે. પ્રાયે એકભવી છે.

ભવનપતિ, વ્યંતર, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી દેવો કલ્પોપપન્ન છે. નવગ્રૈવેચક તથા પાંચ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો કલ્પાપીત છે.

- (૧) કલ્પોપન્ન - જેમાં મંત્રી, રક્ષક, સેવકો જેવી વ્યવસ્થા હોય છે.
- (૨) કલ્પાતીત - જેમાં સેવ્ય-સેવક ભાવ નથી.

દેવની વિશેષતા

ભવનપતિ

આ દેવોના આવાસો વિશાળ ભવન જેવા હોય છે. તેઓ તેમાં રહેતાં હોવાથી ભવનપતિ કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે આ દેવો સ્વભાવે મૃદુ ભાષી, મધુર ગતિવાળા અને ક્રીડાશીલ હોય છે. દેખાવમાં સૌંદર્યવાન અને કુમાર અવસ્થા જેવા હોવાથી કુમાર પણ કહેવાય છે.

આ દેવોમાં અસુર-નિકાયના દેવો હોય છે. તે પરમાધર્મી દેવો કહેવાય છે. તે હલકાં કૃત્યો કરનારા, અધર્મ-વૃત્તિવાળા હોય છે. ખાસ કરીને ક્રૂતુહલવશ અને પૂર્વકર્મકૃત વૈરભાવથી નરકમાં જઈ નારકીઓને અસહ્ય દુઃખ આપે છે. મારવા, કાપવા, ખાંડવા વગેરે પ્રકારે અત્યંત પીડા ઉપજાવે છે. અત્યંત ક્રૂર-પરિણામી આ જીવો, દેવનું આયુષ્ય પૂરું થતાં અંડગોલિક મનુષ્યપણે ઊપજે છે. સમુદ્રની અંધકારમય ગુફામાં જન્મીને મહાદુઃખ પામે છે.

નોંધ : દેવ મરીને દેવ કે નારક થતા નથી. નારકી મરીને નારક કે દેવતા થતાં નથી.

વ્યંતર : વાણવ્યંતર દેવો

વિવિધ પ્રકારના અંતરે રહેનારા તથા વનોમાં રહેનારા હોવાથી વ્યંતર અને વાણવ્યંતર કહેવાય છે. મધ્યલોકમાં અને અધોલોકમાં તેઓનું આવાગમન(અવરજવર) હોય છે. મિત્રભાવે કોઈ જીવને સહાય કરે અને વૈરભાવે કોઈકને હેરાન પણ કરે. (ભૂત-પ્રેત જેવા નામથી લોક પ્રસિદ્ધ છે.) વિવિધ રૂપ ધરી શકે છે.

તીર્થંકર, ચક્રવર્તી જેવા પુણ્યશાળી પુરુષોની સેવામાં હાજર રહે છે. ભક્તિ કરનાર ઉપર પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપે અને વેર લેવા શાપ પણ આપે. આ જન્માદિ કલ્યાણકો વખતે ધન-ધાન્યાદિથી તેમના ભંડારો ભરપૂર કરી દે છે.

જ્યોતિષી દેવો

ચર જ્યોતિષ્ક દેવોનાં વિમાનો ફરતાં હોય છે. અટીદ્રીપ પ્રમાણ મનુષ્યલોકની ઉપર તેમનું પરિભ્રમણ હોય છે.

વૈમાનિક દેવો:

કલ્પોપન્ન બાર દેવલોક છે. તેમા સેવક રૂપે કંઈક હલકા પ્રકારના દેવો કિલ્બિષિક કહેવાય છે. ૯ લોકાંતિક દેવો છે તે (તીર્થંકરને સંસાર પરિત્યાગ સમયે વિનંતિ કરવા આવે છે.) આ બાર દેવલોકની વચમાં કિલ્બિષિયા દેવો રહે છે, જે સેવકનું કામ કરે છે.

નવગ્રૌવૈચક:

બાર દેવલોકની ઉપર તેમનો વાસ છે. ઉત્કૃષ્ટ તપ જેવાં કારણથી મનુષ્ય અહીં ઉત્પન્ન થાય છે. અભવી જીવ પણ આ દેવલોક સુધી યોગ્ય કાળે ઉત્પન્ન થાય છે.

પાંચ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો :

આ દેવો કેવળ આત્મચિંતનમાં રમણ કરનારા હોય છે અને તેઓ એકાવતારી હોય છે.

૬૪ ઈન્દ્રો : દેવોનો રાજ			કુલ ઈન્દ્રો
દસ ભવનપતિના	૧૦	૧૦	૨૦
૮ વ્યંતર, ૮ વાણવ્યંતરના	૧૬	૧૬	૩૨
જ્યોતિષ્કના સૂર્ય-ચંદ્ર	૦૧	૦૧	૦૨
વૈમાનિક દેવના ૯-૧૦-૧૧-૧૨નો	૦૨	૦૨	૦૪
(એક એક)			
બીજા ૬ વિમાનોના (૧૨ દેવલોકના ૧૦)	૦૩	૦૩	૦૬
		કુલ	૬૪

દેવોના પેટા વિભાગ કુલ ૧૯૮ છે:

ભવનપતિ :	વ્યંતર	વૈમાનિક	જ્યોતિષી
ભવનપતિ ૧૦	વ્યંતર ૦૮	દેવલોક ૧૨	સ્થિર ૦૫
પરમાધામી ૧૫	વાણવ્યંતર ૦૮	ગૌવેયક ૦૯	અસ્થિ ૦૫
કુલ ૨૫	તિર્યકબૃભક ૧૦	લોકાંતિક ૦૯	કુલ ૧૦
	કુલ ૨૬	અનુતર ૦૫	
		કિલ્બિધિયા ૦૩	
		કુલ ૩૮	
ભવનપતિ ૨૫			
વ્યંતર ૨૬			
વૈમાનિક ૨૮			
જ્યોતિષી ૧૦			
કુલ ૯૯	પર્યાપ્તા + અપર્યાપ્તા		

મધ્યલોક

આ લોકનું તિર્યક (તિર્યક) લોક પણ કહે છે. આ મધ્યલોકમાં મનુષ્ય, તિર્યક, વ્યંતર તેમજ જ્યોતિષ્ક દેવતા રહે છે. મધ્યલોકમાં દ્વીપો અને સમુદ્રો અસંખ્યાત છે. તે દ્વીપ-સમુદ્રદ્વીપ એ ક્રમથી ગોઠવાયેલા છે. જંબુદ્વીપ બધાની વચમાં છે. તેનો ચારે બાજુનો વિસ્તાર એક લાખ ચોજનનો છે. એને વીંટળાયેલા લવણસમુદ્રનો વિસ્તાર જંબુદ્વીપથી બમણો છે. લવણસમુદ્રને વીંટળાઈને ધાતકીખંડ આવેલો છે. તેનો વિસ્તાર લવણસમુદ્રથી બમણો છે. ધાતકીખંડને વલયાકારે વીંટળાયેલો કાલોદધિ સમુદ્ર છે. એનો વિસ્તાર ધાતકીખંડથી બમણો છે અને કાલોદધિ ફરતે આવેલો પુષ્કરદ્વીપનો વિસ્તાર તેનાથી બમણો છે. આ ક્રમ છેવટના દ્વીપ સ્વયંભૂરમણ સુધીનો છે. પુષ્કરદ્વીપના ગોળ ફરતા બે ભાગ ફરતો માનુષ્યોત્તર પર્વત છે. તેની આ તરફનો ભાગ તે પુષ્કરાર્ધ દ્વીપ છે. આ રીતે જંબુદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને પુષ્કરાર્ધદ્વીપ મળીને અઢીદ્વીપ થાય છે.

જંબુદ્વીપની મધ્યમાં મેરુપર્વત છે. તેમાં સાત ક્ષેત્રો છે. તેનાં નામ ભરત, હૈમવત, હરિવર્ષ, હરિવિદેહ, રમ્યક, હિરણ્યવત અને ઐરવત છે. સાતેય ક્ષેત્રોને પરસ્પરથી જુદા પાડતા છ પર્વતો છે. તે વર્ષધર કહેવાય છે. અનુક્રમે તેમનાં નામ હિમવાન, મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રૂકમી અને શિખરી છે.

જંબુદ્વીપની અપેક્ષાએ ધાતકીખંડમાં મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરની સંખ્યા બમણી છે. મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરની એટલી જ સંખ્યા પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં પણ છે. આ રીતે સરવાળો કરતાં અઢીદ્વીપમાં કુલ પાંચ મેરુ, ત્રીસ વર્ષધર, પાંત્રીસ ક્ષેત્રો, પાંચ દેવકુરુ, પાંચ ઉત્તરકુરુ, પાંચ મહાવિદેહના ૧૦૮ વિજય, પાંચ ભરત તેમજ પાંચ ઐરવતના ૨૫૫ આર્યદેશ છે. અઢીદ્વીપ ફક્ત લવણસમુદ્રમાં ૫૬ અંતરદ્વીપ કહેવાય છે. બાકીના મનુષ્યક્ષેત્રમાં તે વિદેહ અને લણ્ઘિના નિમિત્તથી દેખાય છે. દિવસ-રાત વગેરે વ્યવહાર અઢીદ્વીપમાં જ પ્રવર્તે છે અને

મનુષ્યના જન્મ-મરણ પણ આ અટીદ્રીપમાં જ થાય છે. (વિશેષ માટે જુઓ વિવરણ ૩.૩.૨ અટીદ્રીપ) આ મધ્યલોક કુલ ૧૮૦૦૦ યોજનનો છે અને એનો આકાર ઝાલર જેવો બરાબર લંબાઈ પહોળાઈવાળો છે.

અધોલોક:

લોકનો નીચેનો ભાગ અધોલોક છે. તેમાં જુદી જુદી સાત પૃથ્વી છે. એમાં નરકવાસી જીવો રહે છે. એટલે એને સાત નરકભૂમિઓ પણ કહે છે. તે સાતેય એકબીજાથી નીચે છે. જેમ ભૂમિ નીચેની તેમ એની લંબાઈ-પહોળાઈ અધિક હોય છે. એ સાતેય ભૂમિઓ એકબીજાને અડીને રહેલી નથી પણ વચમાં બહુ મોટાં અંતરો હોય છે.

નરકની આ સાત ભૂમિનાં નામ ઉપરથી નીચે અનુક્રમે રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમ:પ્રભા અને તમ:તમ:પ્રભા છે. પહેલી નરકભૂમિ રત્નપ્રભાને બાદ કરતા બાકીની છ ભૂમિમાં દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, સરોવર કે ગામ કાંઈ જ નથી. વળી આ ભૂમિઓમાં એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યતનાં તિર્યચ, મનુષ્ય કે દેવ કોઈ નથી. ત્યાં ફક્ત નારકી જીવો છે. પરમાધાર્મિક નામના નરકપાલ દેવો પહેલી ત્રણ નરકભૂમિમાં હોય છે. આ નરકભૂમિઓ ઘનામ્બુ, વાત અને આકાશ ઉપર સ્થિર થયેલી છે.

નરકભૂમિ	નરકાવાસ	સંખ્યા	લક્ષણ	જાડાઈ-ઊંચાઈ યોજન પ્રમાણ
૧. રત્નપ્રભા	ધમ્મા	૩૦ લાખ	રત્નોવાળી	૧,૮૦,૦૦૦
૨. શર્કરાપ્રભા	વંશા	૨૫ લાખ	કાંકરાવાળી	૧,૩૨,૦૦૦
૩. વાલુકાપ્રભા	શેલા	૧૫ લાખ	રેતીવાળી	૧,૨૮,૦૦૦
૪. પંકપ્રભા	અંજના	૧૦ લાખ	કાદવવાળી	૧,૨૦,૦૦૦
૫. ધૂમપ્રભા	રિષ્ટા	૩ લાખ	ધૂમાડાવાળી	૧,૧૮,૦૦૦
૬. તમ: પ્રભા	મઘા	૧ લાખ	અંધકારવાળી	૧,૧૬,૦૦૦
૭. તમ:તમપ્રભા	માઘવતી	૯૯,૯૯૫	ગાઢઅંધકારવાળી	૧,૦૮,૦૦૦

jainuniversity.org